

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда

УДК: 811 512.154: 81 – 1(575.2) (04)

Буудайбекова Эльнура Шейшенбековна

**КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНДЕГИ АНИМАЛИСТИК
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКА-СТРУКТУРАЛЫК
ТАБИЯТЫ**

10.02.20– тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма
тил илими адистиги

Филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациянын

Авторефераты

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин чыгыш таануу жана эл аралык мамилелер факультетиндеги «Жакынкы жана орто чыгыш өлкөлөрүнүн филологиясы» кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор,
КР УИАнын корреспондент-мүчөсү Б. Ш. Усубалиев

Расмий опоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2025-жылдын _____ саат _____

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И. Раззаков көч., 51 А.

Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду:

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51 А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан () таанышууга болот.

Автореферат _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты, доцент

Н. Б. Джаркинбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу

Фразеологизмдер жалпы тил илиминде, түркологияда, анын ичинде кыргыз жана араб тил илиминде бир канча жылдан бери изилденип келе жатса дагы, алигиче талаш-тартыштарды туудуруп, ар тараптуу терең иликтөөнү, тактоону талап кылган маселелер да кездешет. Алсак, фразеологизмдердин табият-маңызы, курамы, семантикалык типтери, оксюморон тибиндеги фразеологизмдер, фразеологизмдердин энантиосемиялык касиети ж.б. ушул өңдүү маселелер бүгүнкү күндө да бир беткей чечилишке ээ боло элек. Албетте, бул фразеологизмдердин табиятынын татаалдыгы, көп кырдуулугу, мезгил өткөн сайын, илим-билимдин өнүгүшү менен анын улам жаңы өңүрү ачылып, аларды жаңы өңүттөн кароо зарылчылыгынын жаралышына байланыштуу болсо керек деп ойлойбуз. Бул – бир.

Экинчиден, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер буга чейин бейтектеш тилдердин арасынан (орус, англис, немис, француз ж.б.) тилдери менен гана салыштырылып, изилденип келди, т.а., аларды араб тили менен салыштырып иликтөө колго алына элек. Бул жагынан алганда, кыргыз жана араб тилиндеги фразеологизмдердин жаралуу, жасалуу ык-амалы, структуралык курамы, семантикалык табияты, семантикалык маани-маңызына, бөтөнчөлүгүнө карата топтоштурулушу, көркөм чыгармаларда колдонуу өзгөчөлүгү, стилистикалык нюанстары, стилдик боёкчолору ж.б.у.с. маселелер салыштырма планда да, өз алдынча да ар тараптуу изилдөөгө муктаж. Аталган тилдердеги фразеологизмдерди салыштырып иликтөөдө бир тилди жекече алып изилдегенде байкалбай калган айрым маселелер ачылып, фразеологизмдер теориясын терең караштырууга, кээ бир суроолордун так чечилишине өбөлгө түзөрү бышык жана мындай мүнөздөгү иликтөөлөр лингвометодикалык гана эмес, этнологиялык жактан да чоң мааниге ээ. Мына ушул жагдайдын өзү эле кыргыз жана араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдерди салыштырма жана сыпаттама ыкмалардын негизинде ар тараптуу изилдөө иштерин жүргүзүү зарылчылыгын коюп отурат. Демек, илимий иштин актуалдуулугу, биринчиден, жалпы эле тил илиминин фразеология тармагында орун алган жогоркудай маселелер менен шартталса, экинчиден, кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдердин алигиче атайын иликтөөнүн объектиси боло электиги, аталган маселе терең илимий изилдөөгө муктаждыгы менен түшүндүрүлөт.

Теманын илимий-изилдөө мекемелеринин долбоорлору жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Илимий иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы жана жакынкы жана орто чыгыш өлкөлөрүнүн филологиясы кафедраларынын тематикалык планына туура келет.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдерди структуралык жана семантика-стилистикалык жактан өз ара салыштыра иликтеп, бул боюнча эки тилдеги жалпылык менен айырмачылыкты аныктоо.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- Жалпы тил илиминде, түркологияда, анын ичинен кыргыз жана араб тилиндеги фразеологизмдерге тиешелүү жазылган илимий эмгектерге сереп салуу аркылуу изилдөөнүн багыттарын белгилөө;
- Кыргыз, араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдерди жыйнап, белгилүү бир иретке келтирүү; эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин сөздүктөрүн түзүү;
- Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин курамын аныктоо менен структуралык жактан топторго, топтордун ичинен типтерге жиктөө, алардын жаралуу, жасалуу ык-амалдарын аныктоо;
- Кыргыз жана араб тилинде жыйналып алынган анималисттик фразеологизмдерге лингвостатистикалык илик жүргүзүү;
- Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди семантикасына карай топторго бөлүштүрүп, кепте туюндурган маанисине, көтөргөн жүгүнө, аткарган функциясына карата семантика-стилистикалык талдоолорду жүргүзүү;
- Кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдердин семантикалык-структуралык жактан бир-бирине дал келүү жана дал келбөөчүлүктүн себеп-өбөлгөлөрүн аныктоо.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр:

Кыргыз жана араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдер алгач ирет салыштырылып иликтөөгө алынып, натыйжада, эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин структуралык, семантикалык топторго жиктелип, алардын колдонулуш чөйрөсү, активдүүлүгү, стилдик табияты позициясынан териштирилгендигинде, лингвостатистикалык илик жүргүзүлүп, илимий тыянактар чыгарылгандыгында жатат.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси: Изилдөөнүн натыйжалары кыргыз тилин эне тил катары да, бөтөн тил катары да үйрөнүүчүлөр үчүн, котормо менен алектенген адистер үчүн, араб тилинин грамматикасын, стилистикасын окутуучулар жана үйрөнүүчүлөр үчүн керек болот, араб тилинин стилистикасы боюнча сабактардын мазмунуна олуттуу салым кошот. Иштеги айрым фактылар, ойлор, байкоолор араб адабияты сыяктуу предметтерди өтүүдө, булар боюнча атайын курстарды түзүүдө, методикалык колдонмолорду даярдоодо, семинарларды уюштурууда, лингвопоэтика, стилистика, семантика сыяктуу лингвистиканын башка тармактарын иликтөөдө, үйрөнүүдө, өтүүдө пайдаланылары шексиз.

Бул табылгалар теориялык жана практикалык мааниге ээ болуу менен бирге аталган жагдайлар изилдөөнүн илимий жана практикалык маанисин айгинелейт.

Диссертациянын коргоого сунушталган жоболору:

– Фразеологизмдер анын ичинен кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдер да лексиканын өтө татаал жана бай сөз каражаттарынын катарына кирет, ошондой эле алардын окшоштуктары жана айырмачылыктары бар, ошондуктан бирдиктүү функционалдык өңүттөн атайын салыштырма-типологиялык изилдөөнү талап кылат.

– Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди структуралык жактан алганда, алардын түгөйлөрүнө жана маанилерине карап, толук эквиваленттүү, жарым-жартылай эквиваленттүү жана эквивалентсиз деп бөлүштүрүүгө болот;

– Маанилеш анималисттик фразеологизмдер эки тилде арбын учурайт, бирок алардын баарын тең эле окшош кароого болбойт, жалпысынан маанилеш болгону менен, семантика-стилистикалык мааничелери, боёкчолору боюнча өз ара айырмаланышат;

– Эки тилде тең анималисттик фразеологизмдер, негизинен, сүйлөшүү жана көркөм стилде колдонулат; колдонулуу жигердүүлүгү жагынан көөнөрүүгө учурап, пассивге өтүп бараткан анималисттик фразеологизмдер эки тилде тең кездешет;

– Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдер адамдын ички-сырткы сыпат-сапатын, мүнөзүн билдирүүчү касиетке ээ, айрыкча адам мүнөзүн чагылдыруучу фразеологизмдер ойду курч, таасирдүү, образдуу кылып көрсөтө алат жана алар өз ичинен структуралык, семантикалык топторго бөлүнөт;

– Кыргыз жана араб тилдериндеги убакыт-мезгилди, сан-өлчөмдү туюндурган туруктуу анималисттик сөз айкаштарынын ортосунда жалпылык да, ошондой эле айырмачылык да бар. Мындагы айырмачылык эки элдин жашоо ыңгайындагы, географиялык орун алуусундагы өзгөчөлүк менен шартталат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иште изденүүчү тема боюнча эки тилдеги тиешелүү илимий адабияттарды чогултуп, илимий-теориялык сереп жүргүздү, ошондой эле фактыларды анализдөө, топтоо, системалаштыруу, жыйынтыктарды формулировкалоо жана жалпылоо иштерин ишке ашырды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо: Иштин негизги жыйынтыктары ф.и.д., проф. Т. Садыковдун 70 жылдык маарекесине арналган эл аралык илимий-теориялык конференциясында (25.10.2019), «Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим тармагын санариптештирүү аны өнүктүрүүнүн жаңы чөйрөсү катары» аттуу ЖОЖдор аралык аспиранттардын илимий-практикалык конференциясында (11.11.2019), Касым Тыныстанов атындагы ЫМУда «I Тыныстанов окуулары» (3.11.2022), ф.и.д., академик С. Ж. Мусаевдин илим жолундагы 50 жылдыгына жана 70 жаш маарекесине арналган «Академик Сыртбай Мусаев жана кыргыз тил илими» (28.12.2023)

аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияларында кыргыз жана араб тилдеринде жасалган баяндамаларда чагылдырылды.

Диссертациянын натыйжаларын чагылдыруунун толуктугу.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларын толук чагылдырган КР УАК тарабынан диссертациялардын материалдарын жарыялоо үчүн сунушталган илимий басылмаларда 8 илимий макала, анын ичинен импакт-фактору 0,1ден кем эмес журналдарда 4 илимий макала, бешөө РИНЦге кирген ар кандай басылмаларда жарыяланган.

Изилдөөнүн түзүлүшү.

Иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Көлөмү – 192 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталат, изилдөөнүн объектиси, предмети, методдору такталат, коргоого коюлуучу жоболор, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, практикалык маанилүүлүгү ачыкталат; изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы көрсөтүлөт.

1. Изилдөөнүн теориялык негиздери (илимий адабияттарга сереп) деп аталган 1-бап 4 бөлүчөдөн туруп, анда фразеология илими боюнча бүгүнкү күнгө чейинки орус тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде, араб тил илиминде изилденген адабияттарга сереп салынып, андагы ийгиликтер, жетишкендиктер жана талаш-тартышты жаратуучу маселелер изилдөөчү тарабынан талдоого алынды.

1.1. Фразеологизмдердин жалпы тил илиминде жана орус тил илиминде изилдениши деп аталган бөлүмдө Ш. Балли, В. Виноградовдордун эмгектерине сереп салуу менен бирге академик В. В. Виноградовдун окуусун улантып, өз концепциясын сунуш кылышкан В. Л. Архангельский, А. В. Кунин, Н. М. Шанский, М. Т. Тагиев, М. М. Копыленко, З. Д. Попова, А. И. Молотков, Д. Н. Шмелев, Н. Н. Амосова, И. И. Чернышева, А. М. Бабкин, В. П. Жуков, Ю. П. Солодуб өндүү окумуштуулардын эмгектери талдоого алынды. Фразеологизмдин теориялык маселелерин иликтеген изилдөөлөргө басым жасалды. Аларга карата диссертанттын өзүнүн жеке пикири берилди.

1.2. Фразеологизмдердин түркологияда изилдениши деген бөлүмдө Түркологияда да С. К. Кенесбаев, Ш. У. Рахматуллаев, З. Г. Ураксин өндүү белгилүү окумуштуулар башында турган көптөгөн изилдөөчүлөр тарабынан фразеологизмдердин табият-маңызы тигил же бул түрк тилдеринин биринин мисалында ар тараптан караштырылып, тиешелүү илимий-жалпылоолор чыгарылгандыгына күбө болдук.

1.3. Фразеологизмдердин кыргыз тили илиминде изилдениши деген бөлүмдө кыргыз тил илиминде Ж. Осмонова, А. Назаров, Ж. Мукамбаев, Р. Эгембердиевдердин, ошондой эле азыркы кыргыз тилинде фразеологизмдерди

салыштырма планда изилдөө жүргүзүшкөн Н. К. Абдыракматованын «Фразеологиялык бирдиктердин тил аралык транспозициясынын өзгөчөлүктөрү» (Ч. Т. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романын кыргыз тилинен немис тилине которуудагы лингвимаданий өзгөчөлүктөр) аттуу диссертациясы, Г. Ж. Жамшитованын «Кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдер жана алардын лексикографиялык сыпаттамасы» аттуу эмгеги, К. У. Кыдыевдин «Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдерди салыштырма планда изилдөө» (орус жана кыргыз тилиндеги тексттеринин материалында) аттуу кандидаттык диссертациясы, У. Д. Камбаралиеванын «Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин материалында)» аттуу эмгеги, Б. Нарынбаеванын «Француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык дүйнө сүрөтү» деген темадагы докторлук диссертациясында фразеологизмдерге байланыштуу кандай маселелер иликтөөгө алынгандыгы жөнүндө сөз болду. Муну менен катар М. Б. Жаманакоева «Кыргыз жана англис тилдериндеги этиштик фразеологизмдер» (Т. Касымбековдун чыгармаларынын материалында) (2011); Ч. Т. Абдыраева «Кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын кулк-мүнөзүн билдирген фразеологиялык бирдиктерге салыштырма-семантикалык анализ» (Уолтер Мейдин котормосундагы «Манас» эпосунун материалдары боюнча) (2012); Ф. Т. Андашева «Фразеологизмы – зоонимы в немецком и кыргызском языках» (2012) П. С. Эстебесовалардын «Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин семантика-структуралык табияты» (2020) аттуу эмгектери да кеңири талданды.

1.4. Фразеологизмдердин араб тили илиминде изилдениши деген бөлүмдө араб тил илиминдеги стилистиканын, анын ичинде чечендик өнөрдүн өнүгүү этаптары, классификациясы бөлүнүп көрсөтүлүп, төмөнкү эмгектерге сереп салынды: фразеологизмдерди топтогон эң биринчи түшүндүрмө сөздүк «Китап ал айн» كتاب العين Халил ибн Альфархади тарабынан жазылган эмгек болуп эсептелинет. Ибн Манзура тарабынан даярдалган «Лисаан аль араб» китеби дагы фразеологизмдерди камтыган алгачкы эмгектердин катарын толуктайт. Абд аль-Кахир аль-Джуржаний (1009-1078 ж.ж.) – стилистикада андан мурдагы жазылган эмгектердин негизинде «Чечендиктин сырлары» (أسرار البلاغة) жана «Кереметтин далилдери» (دلائل الإعجاز) эмгектеринде стилистиканын негизги принциптерин баяндаган.

Аз-Замахшари (1075-1143 ж.ж.) өзүнүн “Чечендиктин негиздери» (أساس البلاغة) китебинде аль-Журжаний койгон принциптерди тактайын деген жана «аль-Кашшаф» китебинде Курандын чечендик жаатындагы кереметин баяндап кеткен. Аз-Замахшарий китебинин кириш сөзүндө Куранды чечмелөөчү фикх илиминен, же грамматикадан, же лексикологиядан, же адабияттан чебер болуусу жетиштүү эмес экенин айтат. Балким, эң маанилүү илимдерден болгон «аль-Маъаний» жана «аль-Байан» илимдерин өздөштүрүүсү шарт дейт [في تاريخ البلاغة العربية / د. عبد العزيز عتيق / 261].

Бул жолдо ошол доордун адабиятчылары, сынчылары жана акын-жазуучуларынын ролу чоң экенин эске салышыбыз керек. Алардан: аль-Жахиз, ибн Кутейба, ибн аль-Асир, Абу Хилал аль-Баскари, аль-Кайравани ж.б. Алар эмгектеринде кептин, чыгармалардын көркөмдүүлүгүн, кооздугун баяндап, кемчилик, өксүктөрүн сындап келишкен. Ас-Саккакий (1169-1229 ж.ж.) «Илимдердин ачкычы» (مفتاح العلوم) эмгегинин стилистикага арналган бабында илимди терең баяндап, кийинки аалымдарга жол көрсөткөн. Стилистиканы илим катары негиздөөчү деп да айтылат. Ас-Саккакийдин китебине кийинки аалымдар түшүндүрмө жазышкан. Алардын арасында ар-Разий, аль-Казвиний, Сад ад-дин ат-Тафтазани سعد الدين التفتازاني ж.б. бар.

Араб окумуштуулары изилдей элек араб фразеологизмдериндеги көп деген маселелерди изилдөөдө орус окумуштуулары В. М. Морозова, В. Д. Ушаков, Г. Ш. Шарбатовдун эмгектерин жана кеңири популярдуулукка ээ болгон советтик жана орусиялык көрүнүктүү чыгыш таануучулардын бир катар эмгектерин бөлүп көрсөтүү зарыл. В. Е. Шагалдын «Структурно-семантические характеристики предложения в арабском языке» 1958., А. Г. Белова «Введение в арабскую филологию», «Эссе история арабского языка» 1999., «Исторический морфология арабского языка» 1994., В.М.Белкин «Арабская лексикология» 1975., Ю. П. Губановдун «Арабская лексикология и фразеология» 1978., В. С. Морозованын «Структурно-семантическая характеристика современных арабских фразеологизмов» 1985 өндүү эмгектерге өзгөчө басым жасалды.

Соңунда фразеологизмдерге арналган илимий-теориялык адабияттар боюнча ойлор жыйынтыкталып, келечекте кыргыз тил илиминде фразеологизмдерди салыштырып изилдөө проблемалары жана багыттары белгиленди.

2. «Изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп 2-бап аталып, бул бапта изилдөөнүн негизин түзгөн материалдар, изилдөөдө колдонулган илимий методдорго токтолдук.

Кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдерди **изилдөөнүн объектиси** катары кароо менен, анималисттик лексикага байланыштуу тилдик бирдиктерди, алардын лексика-семантикалык жана тематикалык топторун, колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, жасалуу жолдорун, стилистикалык жактан аткарган функциясын изилдөөгө алууда зарылдыгына жараша бир нече ыкмаларга, метод-усулдарга кайрылдык. Өзүнчө жаңы метод иштелип колдонулган жок.

Изилдөөнүн предмети – изилденип жаткан эки тилдеги сөздүктөрдө, чыгармаларда жана тексттердеги анималисттик фразеологизмдер, алардын стилистикалык, лексика-семантикалык жана морфологиялык табият-маңызы.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катары тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги жана араб тил илиминдеги ушул багытта жазылган илимий эмгектерди, монографияларды, сөздүктөрдү алабыз.

Ишибиздин теориялык негизин Ж. Осмонова (2007), А. Сапарбаев (1997), Б. Ш. Усубалиев (2006), А. М. Фавзи, В. Т. Шкляров (1989). Ж. Шүкүров (1956). Р. Эгембердиев (2007) П. С. Эстебесова (2021), Э. Абдулдаев (1990), Х. К. Баранов (2000), В. Борисов (1967) Мухаммед Мухаммед Давуд (2003), Мухаммед Исмаил Хусейин Саид (1996) жана башкалардын эмгектери түздү. Ошондой эле кыргыз жана араб тилиндеги адабий чыгармалардан: С. Каралаевдин варианты боюнча «Манас» эпосу («Манас» эпосу 2010) «Кедейкан Олжобай менен Кишимжан» /Түз. Т. Казиев; жалпы ред. А. Акматалиев (1997), Айтматов, Ч. Чыгармаларнын 8 томдук жыйнагы / Түз. А. Акматалиев (2008), Касымбеков, Т. «Сынган кылыч» (1990), С. Станалиев, «Чагылгандын көз жашы. Касым Тыныстанов» (2022), Б. Ш. Усубалиев, «Жомок» (2024), макал-лакаптар, Аз-Замахшаринин «Чечендиктин негиздери» (أساس البلاغة), (مصدر ريمون فالور. 2007 ص. كتاب العين/-/ الخليل بن أحمد الفراهيدي/-/ كتاب العين/-/ ريمون فالور من قدوم نابليون حتى رحيل عبد الناصر/ ريمون فالور) Курани Карим жана Пайгамбардын асыл хадистери, Ас-Саккакий (1169-1229 ж.ж.) – «Илимдердин ачыгы» (مفتاح العلوم) эмгектери булак катары колдонулду.

Ишибизде бир нече метод колдонулду, биз аларды эриш-аркак, бирин экинчиси менен тыгыз байланышта урунууга умтулдук жана мындай аракетти изилдөө ишибиздин табияты талап кылды. Тактап айтканда, методдорго жогорудагыдай мамиле болбосо, ар тараптуу жана комплекстүү талдоо жүргүзүү мүмкүн эмес эле.

Төрт милдетти (байкоо жүргүзүү, жалпылоо жана башка) аркалаган салттуу сыпаттоо методу жана тилдик бирдиктердин семантикасына ык койгон компоненттик илик жүргүзүү методдору бүтүндөй фразеологизмдердин табият-маңызын ачып берүүгө багытталса, аталган ык-амалдардын натыйжаларына таянган салыштырма методу аркылуу жүргүзүлгөн талдоодо салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологизмдердин турпат жана мазмун жагынан жалпылыгы менен айырмачылыгы каралаштырылып тиешелүү натыйжалар, теориялык жалпылоолор чыгарылды.

Фразеологизмдердин универсалдуу кубулуш экендиги алардын улуттук өзгөчөлүгүн танууга негиз боло албайт, бул жагынан алганда, улуттук өзгөчөлүктү өзүнө бекем сиңирген тилдик бирдик катары фразеологизмдер өзгөчө орунда турат, салыштырып изилдөөдө дал ушул өзгөчө көңүл чордонунда турушу зарыл, мунсуз эки тилдеги фразеологизмдердин окшоштугу менен айырмачылыгын терең ачып берүүгө мүмкүн эмес. Бул жагдай болсо улуттардын этникалык маданиятына, алардын тилде (фразеологизмдер) чагылдырылышына, этнолингвистика маселелерине кайрылууга мажбур кылды. Натыйжада, ишибизде лингва маданият проблемасына, этнолингвистикалык методуна да кайрылып, фразеологизмдерди аталган ык-амалдардын негизинде талдоого алдык.

Салыштырып жаткан кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер стилдик жактан да бир кылка эместиги эске алынып, стилистикалык методду

колдонуп илик жүргүзүү аркылуу фразеологизмдерди шарттуу түрдө үчкө: а) атоо маанисиндеги; б) китептик; в) оозеки – сүйлөшүү мүнөзүндөгү деп бөлүп кароо керектиги белгиленди.

Жогорудагылар менен катар ишибизде математикалык, дедуктивдик, салыштырма типологиялык, котормо жана жалпылоо ж.б. методдору да колдонулду, алардын баары тең эки тилдеги фразеологизмдердин табият-маңызын, дал келүүлөр менен дал келбөөчүлүктү, мунун себеп-өбөлгөлөрүн терең ачып берүүгө багытталды.

Үчүнчү бап «Кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдердин структуралык мүнөздөмөсү» деп аталып, ишибиздин бул бөлүмүндө кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдердин структуралык мүнөздөмөсү, өз ара байланыш типтери, сөз түркүмдөрүнө болгон карым-катышы, морфологиялык жактан түзүлүш үлгүлөрү иликтенип, фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин санына ылайык өз ичинен топторго (эки компоненттүү, үч компоненттүү), топтордун ичинен типтерге (*зат атооч+зат атооч, зат атооч+этиш, зат атооч+сын атооч, зат атооч+этиш+зат атооч, тескерисинче этиш+зат атооч+зат атооч, зат атооч+этиш+зат атооч+этиш, этиш+зат атооч+этиш+зат атооч* ж.б.) бөлүштүрүлүү менен, фразеологизмдердин семантикалык бир бүтүндүк экендиги эске алынып, колдонулуш чөйрөсү, активдүүлүгү, стилдик табияты позициясынан, лексикалык талдоонун ык-амалына ылайык иликке алынды.

Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди салыштырганда биз төмөнкү үч принципти колдондук: 1) толук эквиваленттүү (түзүлүшү жана мазмуну); 2) толук эмес эквиваленттүү (түзүлүшү же мазмуну); 3) эквивалентсиз (бир тилде гана кездешкен түзүлүшү жана мазмуну дал келбөө). Бул үч принциптин маңызы чыныгы салыштырууларда гана толук ачылат, андыктан аларды түшүндүрүүнүн кажети жок. Эки тилдеги (кыргыз жана араб) фразеологизмдерди салыштырууда логикалык ырааттуулукту сактоо жана илимий талдоону тактоо үчүн ар бир бөлүмдүн жыйынтыктарын так көрсөтүү зарыл. Төмөндө ар бир бөлүм боюнча жыйынтыктар чыгарылат.

3.1. Кыргыз жана араб тилдериндеги эки компоненттүү анималисттик фразеологизмдер

Эки тилдеги ЗАТ АТООЧ+ЗАТ АТООЧ тибиндеги түрмөктөр эки тилде тең арбын учураарына күбө болдук, кыргыз тилинде көпчүлүгүнүн эки компоненти тең уңгу түрүндө кездешти. Ал эми араб тилинде биринчи компоненти көбүнчө уңгу түрүндө келери, экинчи компоненти илик жөндөмөсүндө түзүлөрүн байкадык. Мисалы: رأس الأفعى (с.с. башы жыландын) бул жерде رأس (баш), الأفعى (жыландын) мааниси жамандыктын булагы. Кыргыз тилиндеги үч компоненттүү *жыландын башын көрсөтүү* фразеологизмине мааниси жактан жарым-жартылай дал келет.

– Бул типтеги фразеологизмдердин ичинен *аркар көз* - عيون المهاة (уюнун

маахат) (аркар көз), *шумкар көз* - عين النسر (уюуну аннасп) (бүркүт көз) түрмөктөрү формалык жана маанилик жактан, т.а., тилдеги мааниси, стилистикалык табияты, лексикалык составы, грамматикалык түзүлүшү боюнча бири-бирине дал келип, толук дал келүүчүлүктү түзсө, *доңуз айбат* – نمر من ورق (кагаз жолборс), *бото көз* عيون المهابة (уюнун маахат) (эликтин көзү); قلوب الذئاب (с.с. карышкыр жүрөк – жолборс жүрөк; ж.б. фразеологиялык каражаттары маанилик жактан гана бири-бирине дал келип, айрымдары жөн гана үндөшүп жарым-жартылай дал келүүчүлүктү туюндурат.

– ЗАТ АТООЧ+ЭТИШ жана ЭТИШ+ЗАТ АТООЧ моделиндеги анималисттик фразеологизмдер *эшек такалоо* түрмөгү «эч нерсе кылбай, иш бүтүрбөй бош жүрүү, убакытты бошко, бекерге өткөрүү» маанисин туюнтуп, маанилик жактан араб тилиндеги نش الذباب (с.с., чымын кубалоо), фразеологиялык каражатына дал келет. *Эшек такалоо* / نش الذباب (нашша зибааб) عد غريبان (с.с. карга саноо) тизмектери, кыларга иши жок бекерчиликти элестүү чагылдырып, терс баа, мааниде оозеки жана көркөм чыгармаларда кеңири кездешет: *Эми аны байкап калса, силер эшек такалап жүрөсүңөрбү дебейби?* (М.Т.); - *Кокуй – ой! Ушу жашка келип, мен шаарда эшек такалап жүрүпмүнбү?* (К.Ж.);

- *Эмнеге келбейт, үйдө эмне чымын уулайбы? (эшек такалайбы?)* (Т.А.). Бул түрмөктөр (*эшек такалоо*, نش الذباب, عد غريبان) өз алдынча турганда да, контекст менен алып караганда да маанилери бири-бирине толук дал келип, сүйлөм ичинде алардын бирин экинчиси менен алмаштырып койгондо да маани бузулбай сакталгандыгын жогорудагы мисалдар тастыктайт. Демек, биз бул туюнтмаларды эки тилдеги (кыргыз жана араб) толук маанилеш фразеологизмдердин катарына кошсок болот.

3.2. Кыргыз жана араб тилдериндеги үч компоненттүү анималисттик фразеологизмдер

Жылан дегенде эле, дене-боюбуз дүркүрөп, чочуп, коркуп кетерибиз белгилүү болгондой, бирөөгө сес көрсөтүү, чочутуу же коркутуу үчүн жасаган аракетти таамай туюндурган **жыландын башын кылтыйтуу** метафоралык фразеологизми өтө элестүү, образдуу келип, эмоционалдык касиетке ээ.

– *قطع رأس الأفعى* (с.с. жыландын башын кесүү) жамандыктан кутулуп чыгуу, жаман нерселердин аягына чыгуу маанисин билдирип стилдин бардык түрлөрүндө колдонулуп келет.

– **Куркулдайдын уясын табуу, үкүнүн уясын табуу** «жан жыргата турган өтө жайлуу шартка дуушар болуу, марый турган кенчке, байлыкка жолугуп иши оңолуу» маанисин туюнтуп оозеки жана көркөм чыгармаларда кеңири кездешет: Ал шумпай куркулдайдын уясын тааптыр («Чалкан»). Үкүнүн уясын тапкан эпчилдердин тизгинин жыйганга көмөктөшөлү, - деп Отуз-Адырга бардык («Чалкан»). Кыскасы, үкүнүн уясын тапканбыз, бүркүтүм («Чалкан») [155, 331-б]. Араб тилиндеги وَجَدَ ثَمْرَةَ الْغُرَابِ [168, 362-б.] (с.с. карганын курмасын табуу) фразеологизми менен мааниси дагы, түзүлүшү дагы

ОКШОШ.

– وَجَدَ ثَمْرَةَ الْغُرَابِ [168, 362-б.] (с.с. карганын курмасын табуу) каалаганынын эң жакшысын таап, эң баалуусун алган адам үчүн колдонулат, себеби карга эң даамдуу курмаларды тандап жейт деген түшүнүк бар. Бирок, бул фразеологизм аз колдонулат жана сейрек учурайт. هُوَ كَانَ سَعْدًا كَأَنَّهُ وَجَدَ ثَمْرَةَ الْغُرَابِ (Ал карганын курмасын таап алгандай бактылуу болду).

3. 3. Кыргыз жана араб тилдериндеги төрт компоненттүү анималисттик фразеологизмдер

– *Кой оозунан чөп албаган*, أَكَلَ الْقَطَّ لِسَانَكَ (с.с., мышык сенин тилиңди жеп кеттиби),

– حَصَلَتِ الْقِطَّةُ عَلَى لِسَانِ شَخْصٍ с.с., мышык анын оозуна кирип кетти) «кишиге өйдө карабаган, абдан жоош, момун, куулук - шумдугу жок, эч кимге жаманчылык кылбаган» маанисин билдирет: *Кой оозунан чөп албаган момун не бир адамдардын сөөгү ушу мүрзөдө чириген* (К. Осмоналиев).

Өгүз өлбөсүн, араба сынбасын эптеп-септеп, анчалык кыйналбай, катуулап киришпей, илең-салаң аракет менен маанисин билдирет. **Өгүз өлбөсүн, араба сынбасын**, - деди сары сакалчан (К. Баялинов). Араб тилинде жогорудагыдай эле *этиш+зат атооч+этиш+зат атооч* формасында кездешет:

– تَمَخَّضَ الْجَمَلُ فَوَلَدَ فَأَرَا (с.с. төө кыйналып чычкан тууду) деген сөз айкашы чоң максаттарды коюп, бирок эч нерсе кылбаган адамдарды шылдыңдоо маанисинде колдонулат.

– لَيْسَ لَهُ جِلْدُ النَّمْرِ (ага жолборстун терисин кийгизди) “аябай кыйноо, катуу кысымга алуу, ызалоо” маанисин туюндуруп кыргыз тилиндеги **ит өлүк кылуу, ит терисин башына каптоо** түрмөгүнө мааниси жагынан жакындайт.

Кыргыз тилиндеги *зат атооч+этиш+зат атооч+этиш*, араб тилиндеги *этиш+зат атооч+этиш+зат атооч* моделиндеги фразеологиялык бирдиктер көбүнчө эки өзөктүү болорун байкадык. Үчүнчү баптын жыйынтыгында:

– Кыргыз жана араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин көпчүлүгү метафоралык-метонимиялык ык-амалдын негизинде жаралып, стилистикалык табияты, колдонулуш чөйрөсү боюнча оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилге таандык.

– Фразеологизмдерди түзүп турган компоненттеринин саны боюнча эки тилде тең эки, үч компоненттүү түрмөктөр басымдуулук кылат, т.а., эки компоненттүү фразеологиялык туюнтмалар (кырг. – 84, араб – 65) – 149 болсо, үч компоненттүү тизмектердин саны (кырг. – 87, араб – 48) – 135. төрт компоненттүү тизмектердин саны (кырг. – 14, араб – 11) – 135.

– Фразеологиялык каражаттарды сөз түркүмдөрү боюнча типтерге бөлүштүрүүдө, эки тилде тең **зат атооч+зат атооч; зат атооч + зат атооч + этиш** тибиндеги фразеологизмдер арбын кездешет, т.а., **зат атооч+зат атооч** моделиндеги фразеологиялык түрмөктөрдүн саны (кырг. – 22; араб – 19) 41ге жетсе, **зат атооч+зат атооч+этиш** тибиндегилердин саны (кырг. – 39, араб – 18)

– 57. Кыргыз тилинде зат **атооч+зат атооч** тибиндеги түрмөктөрдүн көбүнчөсүнүн эки компоненти тең уңгу түрүндө кездешсе (*ат токуур, коён жүрөк, бөрү тоют* ж.б.), араб тилинде биринчи компоненти уңгу түрүндө, экинчи компонентине мүчө уланган тизмектер (قلب الذكاب) (жүрөгү карышкырдын, (иши маймылдын) عمل قرد ж.б.) кездешет.

– Эки тилдеги формалык жана маанилик жактан, т.а., тилдеги мааниси, стилистикалык багыты, лексикалык составы, грамматикалык түзүлүшү боюнча бири-бирине шайкеш келип, *толук эквиваленттүү* (түзүлүшү жана мааниси) түзгөн жыйырмадан ашык фразеологизм бар. Алар: *иттей суук* – كلب بارد («аябагандай суук, ызгаар маанисинде»), *шумкар көз* – عين النسر (бүркүт көз)(«өткүр, курч көз»), *бото көз, аркар көз* – عيون مهاة («бадырайган, жоодураган»), эшек такалоо- نش الذباب (чымын кубалоо), عد عربان (карга саноо) ж.б. Жогорудагы *толук дал келүүчүлүктү* түзгөн көбүнчө эки компоненттүү *зат атооч+зат атооч* же *зат атооч+сын атооч* моделиндеги фразеологизмдер экендигин байкадык, себеби араб тилинде *этиш* көбүнчө сүйлөмдүн башында келгендиктен, башка моделдеги фразеологизмдердин мааниси гана дал келип, түзүлүшүнөн айырма жаратты.

● Эки тилдеги (кыргыз жана араб) *түлкүнүн куйругу*- انما هو ذنب الثعلب (с.с. *түлкүнүн куйругу* («бузукудук, митайымдык, чагымчылдык»), *ит терисин башына каптоо* – لبس له جلد النمر (с.с., ага жолборс терисин кийгизди («аябай ызалоо, маскаралап, кыйнап, кордук көрсөтүү »), *ат башы, аюу талпак* - نصيب جناح بعوضة, (с.с. арстандын үлүшү («өтө чоң, көлөмдүү»), *куш тилиндей*- ذنب البعير (с.с. чиркей канаты, төөнүн куйругу («кичинекей, тырмактай, аз гана»)), *доңуз айбат*- نمر من ورق (с.с., *кагаз жолборс* – («кыйратып жибергидей эчтемеси жок, куру кайрат, опуруп-жапыра берме куру опуза»), *чымын жан* – تتساقط كالذباب (с.с. чымындай жыгылуу «кичинекей, аз эле жерде турган тирүүлүк.») ж.б. түрмөктөрү ички маани-мазмуну жагынан гана дал келсе, *бөдөнөнүн сүтү* – لبن العصفور (с.с., чымчык сүтү), *куш уйку* – النوم الغزال (с.с. марал уйку) тизмектери сырткы турпаты жагынан дал келип, *жарым-жартылай эквиваленттүүлүккө* (түзүлүшү же мазмуну) ээ, бул сыяктуу түрмөктөр эки тилде арбын учурайт.

● Кыргыз жана араб тилдеринде формалык жактан да, маанилик жактан да бири-бирине дал келбеген *эквивалентсиз* бир гана тилде кездешкен фразеологиялык бирдиктер да өтө арбын (кырг. тилинде – *ат токуур, бүргөдөй секирүү, ат тезегин кургатпай, ити чөп жеген* ж.б.; араб тилинде: بيضة الديك «короздун жумурткасы, (өмүрдө бир жолу боло турчу нерсе)», لبن العصفور «таранчынын айраны (такыр табылбай турган сейрек кездеше турган)», لسانه «таранчынын айраны (такыр табылбай турган сейрек кездеше турган)», يرضع اللبنة (с.с. тили арстан эмизет) ж.б.), бул эки элдин этномаданияты, географиялык шарты жана эки тилдин тектеш эмес тилдерден болгондугу менен түздөн-түз байланыштуу.

Төртүнчү бап «Кыргыз жана араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин семантика-стилистикалык мүнөздөмөсү»

Кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер, алардын ичинен жан-жаныбарларга, канаттууларга, курт-кумурскалардын аттарына байланыштуу фразеологиялык айкалыштардын семантикасына токтолсок, мында мифологиялык, диндик, фольклордук каада-салттардан, тотемдик көрүнүштөрдөн улам жан-жаныбарларга байланыштуу сөз айкаштары пайда болгондугун байкоого болот. Булардан адамдардын сырткы, ички туюмдарын, мүнөздөрдү жана мамилелерин, коомдогу орундарын билсек болот. Биз жогоруда айтып кеткендей, фразеологизмдер жөнөкөй сөздөргө караганда эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк касиетке ээ, айтайын деген ойду ары курч, ары таасирдүү, ары образдуу кылып көрсөтө алат.

Фразеологизмдерди семантикалык топторго бөлүштүрүү бизге чейинки изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде да Ж. Осмонова, Н. Ы. Осмонова, П. С. Эстебесова ж.б. орун алып келген. Биз алардын пикирлерин көңүлгө түйүү менен, эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди өз алдыбызча төмөнкүдөй топторго бөлүп кароону туура таптык:

– кыргыз жана араб тилиндеги адамдын сырткы турпаты аркылуу оң жана терс маанини (баалоону) билдирген фразеологизмдер;

– адамдын ички дүйнөсүн, касиет-касыретин туюнткан кыргыз жана араб тилиндеги оң жана терс маанини билдирүүчү анималисттик фразеологизмдер;

– кыргыз жана араб тилиндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү билдирген анималисттик фразеологизмдер

4. 1. Кыргыз жана араб тилиндеги адамдын сырткы турпаты аркылуу оң жана терс маанини (баалоону) билдирген фразеологизмдер.

Кыргыз жана араб тилиндеги адамдын сырткы сапатын билдирген анималисттик фразеологизмдер – адамдын сырткы көрүнүшүн, сырткы белгилерин, кебете-кешпирин, тулку-боюнун түзүлүшүн, кийген кийимин, жаш курак өзгөчөлүгүн ж.б.у.с. сырткы белгилерин туюндуруп, өз ичинен семантикалык топторго бөлүнөт.

4.1.1. «Асылдык, аруулук, сымбаттуулук» маанисин туюнткан фразеологизмдер: *бото көз, аркар көз* «жоодураган, балбылдаган чоң көз». Бостондун боз тамы бар, *бото көздүн* баары бар (элдик ыр). Жогорудагы сүрөттөөлөрдөн «*бото көз*», «*аркар көз*» фразеологизмдери көзгө урунат. Бул тизмектерде салыштырмалуу сулуулукту таамай чагылдырары айкын көрүнүп турат. Ушул эле аркар көз фразеологизмине сыңарлаш болуп араб тилиндеги төмөнкү мисалды карасак болот:

• عيون المهاة (с.с. антилопа көз), ألمح من الغزال (с.с. маралдан дагы сулуу) «сулуулук, татынакайлык» маанисин араб элинде غزال (марал) лексемасы түзөт.

4.1.2. Адамдын жагымсыз кебете-кешпирин туюнткан фразеологиялык тизмектер: Бул семантикалык топко *иттин чүкөсүндөй*,

карганын шыйрагындай, карга шыйрак, күлгө оонаган күчүктөй, түлөгөн тайлактай, чычкактаган чил көздөнгөн, күлдүү күчүк, سمينة مثل الخنزير (аял затына айтылган семиз чочкодой), قنديل البحر مثل (с.с. бакадай өңү серт), مثل ضفدع (с.с. медузага окшогон өңү серт), أبيض هزيلين (каргадай кара маанисинде), كي غراب (эң жагымсыз баскан аял затына тиешелүү) тизмектери кирет.

4.1.3. «Албеттүү, олбурлуу жана күч-кубаттуу» маанисин билдирген фразеологизмдер: Бука белиндей моюн – моюнунун жоондугу буканын белиндей жоон, күчтүү моюн түрмөктөрүн «Манас» эпосундагы төмөнкү саптардан кездештире алабыз.

Моюну бука белиндей,

Он тартканда деми бар

Улуу-Белдин желиндей (СО, 2, 185),.

أشجع من ليث- لأن الأسد أشد الحيوانات شراسة وأشجعها (с.с. арстандан дагы эр жүрөк), أحمى من أست النمر (с.с. жолборстун чабуулунан сактан) тизмектерин киргизебиз.

4.1.4. «Кубатсыз, дармансыз, илмийген, куру дымак» адамдарды сүрөттөөдө колдонулуучу фразеологизмдер: кыргыз жана араб тилинин фразеологиялык корунда «абдан арык, кабырылып өтө арыктаган, иймейген, тыртайган» маанисин туюнткан *ийне жеген иттей, ат жыгачтай*. Кенебестикти, өтө жай кыймылды билдирген фразеологизмдер катары *козулуу кой, ийне жеген иттей, ийне жуткан иттей, таи бакадай кыбырайт, бит сыгарга алы жок* деп берилсе, араб тилинде أحياء من ضب (с.с. таи бакадан кичине эле жандуурак), نمر من ورق (с.с. Нухтун каргасынан дагы жай), أبطأ من غراب نوح (с.с. кагаз жолборс), أرق من رداء الشجاع (с.с. жылаандын таишалган терисинен жука), البقرة اللي طاحت يكثرأ سكاكينها (с.с. жыгылган уй бычактарды көбөйтөт б.а. союлат деген мааниде) ж.б.

4.1.5. Адамдын кийими аркылуу анын сырткы турпатын чагылдырган фразеологизмдер

4.1.5.1. Жарашыктуу, жакшынакай кийинген адамды сүрөттөөчү фразеологизмдер: *кыргыз тилинде: сагызган кубалап кетчүдөй, тоос куштун түрүндөй; араб тилинде: أحسن من الدر (тоту куштан кооз) түрмөгүн кездештиребиз.* «Аябай кооз, кызыл-тазыл, түрдүү түстүү» маанисин билдирген бул түрмөктөр эки тилде бирдей эле оозеки кепте дагы, стилистикалык боёктуулугун жогорулатуу үчүн көркөм чыгармаларда дагы колдонулат: -Кут болсун! Кийимиң *сагызган кубалап кетчүдөй экен...* өзүң жүзгө жет, кийимиң күзгө жетсин; أَحْسَنُ مِنَ الطَّائِسِ، وَمِنْ سُوقِ الْعُرُوسِ، وَمِنْ زَمَنِ الْبَرَامِكَةِ، وَمِنَ الدُّنْيَا الْمُقْبِلَةِ، وَمِنَ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ، وَمِنَ النَّارِ وَالْجَنَّةِ (с.с., *Павлинден дагы кооз*, келин базардан да, Бармак заманынан да, тиги дүйнөдөн да, Күн менен айдан да, тоту куш менен короздон дагы кооз) [168, 288-б.].

4.1.5.2. Жарашыксыз, начар кийинген адамды сүрөттөөчү фразеологиялык туюнтмалар: *түлөгөн тайлактай, албардан тайган, үкүсү чыгуу, тайда тамтыгы жок, тоногон нардай, тоногон тайлактай араб*

тилинде: لا تنتظر من الغراب أن يكون صقر (с.с., карганы бүркүт болот деп күтпөңүз) ж.б. «لبس كالحقة المبللة» (с.с., сууга түшкөн мышыктай кийинген) – мааниси жагынан кыргыз тилиндеги «сууга түшкөн чычкандай» фразеологизмине жакын. Жогоруда берилген фразеологиялык каражаттар «эскилиги жеткен, тытылып тамтыгы чыккан, самтыраган, жарашыгы жок (кийим-кече)» маанисин берип, контекст ичинде бирде маанилери кеңейип, бирде тарып турат.

4. 2. Адамдын ички дүйнөсүн, касиет-касыретин туюнткан кыргыз жана араб тилиндеги оң жана терс маанини билдирүүчү анималисттик фразеологизмдер

4. 2.1. Адамдагы оң касиет-сапатты билдирүүчү фразеологизмдер

4.2.1.1. Акылмандыкты, даанышмандыкты, эстүүлүктү, кыраакылыкты туюнткан фразеологизмдер: балыкка тил, дөңгөчкө жсан киргизүү, бөдөнөдөн куйрук чыгаруу, тай качырбас боз айгыр, башкача айтканда, элин бүлгүн-чачкынга учуратпаган, эл үчүн дайыма кам каргөн,кең пейил, калыс деген мааниде. «Акылмандык, көрөгөчтүк, көсөмдүктү» өтө таамай, образдуу чагылдырган жыландын тилин билүү, жөргөмүштүн жөтөлгөнүн билүү, кумурсканын улутунганын билүү,هو أَبْصَرَ مِنْ عُقَابٍ مَلَاع (ал чөлдүн бүркүтүндөй көрөгөч) тизмектери бар.

4.2.1.2. Байымдуулукка, бекемдикке, сабырдуулукка байланыштуу фразеологизмдер: Адамдагы тың, бышык, чыйрактык сапаттар жоокерчилик жана көчмөндүү турмушту башынан өткөрүп, ар кандай кыйынчылык турмушка бышкан кыргыз элинин улуттук менталитетине таандык негизги касиет-сапаттардын бири. Буга байланыштуу алдына ат салдырбаган, аттын кулагы менен тең ойноо, ат ойнотуу, биттин ичегисине кан куйган,ит жандуу, жабылуу кара инген, аттанып түшүү, балыкка тил,дөңгөчкө жсан киргизүү, жыландын тилин билүү, текенин өтүндөй.

قطب 9 أرواح – له سبع ارواح مثل القطط (с.с. анын мышыкка окшоп жети жаны бар), (с.с. тогуз жандуу мышык), قلبه قد قلب جمل (с.с. жүрөгү төөнүн жүрөгүндөй) ж.б. фразеологиялык бирдиктерди кездештиребиз.

4.2.1.3. Дармандуулукту, эрдикти жана эр көкүрөктүүлүктү билдирген фразеологизмдер: жолборс жүрөк, арстан жүрөк, жолборс төш, жолборс кыял, бөрү көз, бөрү кулак, бөрү зат ал эми араб тилинде

هو اسم الأسد.والأسد أجراً الحيوانات وأشجعها-أجراً من أسامة (с.с., Усамага караганда кайраттуу. Бул арстандын аты. Арстан жаныбарлардын ичинен эң тайманбас жана эң эр жүрөк), شجاع الأسد (с.с., арстандай күчтүү), شجاع كالذئب أبو (с.с. карышкыр жүрөк), أمسك الثور من قرنيه (буканы эки мүйүзүнөн кармап туруу), عين الذئب (бөрү көз) ж.б. фразеологиялык туюнтмалары бар.

4.2.1.4. Куулук-шумдугу жоктуку, момундукту туюндурган фразеологизмдер: Эч кимге зыян кылбаган, бирөөгө катуу сүйлөбөгөн, куулук-шумдугу жок, токтоо, эч нерсе менен иши жок ток пейил адамдарга таандык жооштук, момундук сапаттарды чагылдырган койдон жоош, кой оозунан чөп

албаган, اللّي عنده لسان اركبه حصان (с.с. саан уй), بقرة الحلوب (с.с. жумшак тилдүү адам ат миндирет) ж.б. фразеологиялык тизмектерин кездештиребиз.

4.2.1.5. Зээндүүлүктү, өжөрлүктү, кылдаттыкты, эпчидикти чагылдырган фразеологизмдер: Бул фразео-семантикалык топко, *бөрүнүн көзүн жеген, куш уйку, чычканга кебек алдырбаган, бөдөнөдөн куйрук чыгарган, أَحْزَمُ مِنَ الْجِرْبَاءِ (с.с. хамелеондон күчтүү же өжөр), أَخْرَصُ مِنْ نَمْلَةٍ (с.с. кумурскадан сак), عَنِيدٌ كَالْبُغْلِ (с.с. качырдай өжөр), مِثْلَ رَكْبَتِي النَّمْلِ (с.с. кумурсканын тизесиндей), أَحْمَى مِنْ أَنْفِ الْأَسَدِ (с.с. арстандын мурдундай), عَزَّ وَطَارَتْ (с.с. учкан эчки)* ж.б. фразеологиялык түрмөктөрүн киргизебиз.

4.2.2. Адамдагы жаман сапатты туюндуруучу фразеологизмдер

4. 2.2.1. Акмактык, бейакылдык, наадандык, дөдөйлүккө байланыштуу фразеологизмдер: кыргыз адабий тилинин корунда, ошондой эле араб тилинде адамдардагы терс мүнөз, сапаттарды көрсөтүүчү фразеологиялык айкалыштар оң мүнөз, сапаттарды туюнткан фразеологизмдерге салыштырмалуу көптүгү жана стилистикалык боёктуулугу, стилистикалык баалоочулук касиетинин молдугу менен айырмаланат.

أحمقُ (с.с. акылсыз төө куш), *مِثْلَ مَخْلَبِ الدَّجَاجِ - أَفْعَلُ شَيْئًا بِلَا مَبَالَاةٍ ، قَذَرَةٌ ، مَلْتُوِيَّةٌ* (с.с. тооктун таманындай б.а. этиятсыз, шалаакы), *دَجَاجٌ يَضْحَكُ - غَبِيٌّ ، سَخِيفٌ ، سَخِيفٌ ، مَضْحَكٌ* (с.с. күлкүчү тоок-келесоо, макоо маанисинде).

• *أنا لا أعتقد هذا، انه حمار غبي* (с.с., эшектей акылсыз). (Мен аны *акылсыз эшек* деп ойлобойм) *من يستطيع إفاقته أخرج من هنا أيها الحمار الغبي* (Бул адамды ким ойготту, жогол бул жерден, *акылсыз эшек!*)

• *جسم بغل و عقل* (с.с., денеси төө, мээси чымчык), *أجسام الجمال و عقول العصافير* (с.с., денеси качыр, акылы бөжөк).

4. 2.2.2. Жалкоолукту, пайдасыздыкты, калпычылыкты чагылдырган фразеологизмдер: жумуштан, иштен качкан, эринчээк, иштөөгө мойну жар бербеген жалкоолукту, эч нерсеге чыдамы жок, тийип-качма жалакайлыкты туюндурган *кыларга иши жок, саларга кушу жок, эшек такалоо, ат тердетпей, ит кууп жүрүү*, араб тилинде *نش الذباب* (с.с., чымын кубалоо), *أحيا من ضب* (аммалу якши зибаб) (с.с. чымын кууган жумушчулар), *الخفاش أعمى* (с.с. сокур жарканат-чындыгында жарканат сокур эмес, бул жерде калп эле көрмөксөнгө салууну билдирет), *يشخر* (с.с. чочкодой шишиген-жалкоолукту жана бир нерсеге ынтаасы жоктугун билдирет), *عمل القرد - عملية عمل غير مجدية ، جهود ضائعة* (с.с., маймылдын жасаган иши б.а. пайдасыз иш, текке кеткен күч), *تخيطي الذيل على الفرس - غير ضروري* (с.с., жылкыга куйрук кошуу б.а. кересиз пайдасыз иш кылуу), *عد الغربان - التثاؤب ، عدم الانتباه إلى أي شيء* (с.с. каргаларды саноо б.а. эч нерсеге көңүл бурбоо, бекерчилик).

4. 2.2.3. Битирлик жана ач көздүктү туюндурган фразеологизмдер:

Бул топко *битин сыгып канын жалаган, чычканга кебек алдырбаган, чычкан*

мурдун канатпоо, тарп издеген жорудай, أبخل من كلب – (с.с. иттен дагы сараң), أجوغ من ذئب – (с.с. карышкырдан дагы ачка, ач көз), (с.с. бүргөдөн ачка), جوع كلبك يتبعك (с.с. итин ачка болсо сени ээрчийт) тизмектери кирет. Мындай туюнтмалар башка фразеологизмдерге салыштырмалуу өтө элестүү, образдуу келип, «абдан зыкым, өтө сараң» адамдын образын таамай, таасирдүү чагылдырат.

4.2.2.4. Айла-амал, куулук-шумдук, азгыруу, алдоого, кайрымсыздыкка, арамзалык иштерге байланыштуу фразеологизмдер

Кыргыз жана араб тилинин фразеологиялык корунда арамзалык, куу, митайымдык сапаттарга байланыштуу бир топ эле фразеологизмдер бар. Алар: жылан өлтүрөйүн десе, таш алып бербеген, түлкү тиштемей, түлкү куумай, ичтен чыккан ийри жылан, ак койдон аңкоо, боз койдон момун, ичинде ала курту бар, ичине ит өлүү, кой терисин жамынган, кыл курт, куу түлкү, мышык сопу, түлкүнүн куйругу, бээ көрдүңбү – жок, төө көрдүңбү – жок, إِنَّمَا هُوَ ذَنْبُ الثَّغْلِبِ – (с.с. чындыгында ал түлкүнүн куйругу), تحت جلد الضأن قلب الأسد و ب – (с.с. койдун терисин жамынган, бирок жүрөгү карышкырдыкы), جَاءَ بِقَرْنِي حِمَارٍ – (с.с. эшек мүйүзү менен келди) ж.б.

4.2.2.5. Бирөөгө жамандык ойлоо, жасоо, тоскоол кылуу жана көралбастык, ичи тардыкты чагылдырган фразеологиялык бирдиктер

Адамдагы бузукулук, чагымчылдык касиет-сапаттын түпкүрүндө ичи тардык, көралбастык, кара ниеттик, адилетсиздик, кыянатчылдык жатары бештен белгилүү. Жылан өлтүрөйүн десе таш алып бербеген кара санатай, кара өзгөй адамдар гана бузукулук, чагымчылдык иштерин жүргүзө алат, бул алардын негизги максаты экендиги да эч күмөн туудурбайт. Мына ушул бузукулук, чагымчылдыкка байланыштуу ит куйругун түйүштүрүү, ит ыркырак кылуу, кара чычкан аралатуу, ала койдун бөлө кыркуу, ичтен жеген курттай, ركض القط الأسود- قطع العلاقات الودية والشجار (с.с. кара мышык чуркатуу б.а. достук мамиленин бузулушу, чыр-чатакты баптоо). أَخْبَثَ مِنْ ذَنْبِ الْغَضَى (с.с. ачуулуу карышкырдан дагы кара ниет). أَخُونٌ مِنْ ذَنْبٍ (с.с., карышкырдан дагы чыккынчы), العَيْنُ تَوْصِلُ الْجَمَلَ لِلْقَدُورِ وَالرَّجَالَ لِلْقُبُورِ (с.с. көз төөнү казанга, эрди кабыра жеткирет).

4. 2.2.6. Каардуулук, ырайымсыздык, кыйноо, кысым көрсөтүү, басмырлоого байланыштуу фразеологизмдер: ит көрбөгөн кордукту көрсөтүү, ит өлүк кылуу, ит терисин башына каптоо, көк ала койдой союу, чолок байталга мингизүү, кыргыйдай тийүү башкача айтканда, катуу тийүү, басмырлап мамиле кылуу. чымынын кагуу, بينام و هو يحلم بالخاروف (с.с. түшүндө да койлорду көргөн карышкыр) لبس له جلد النمر, لبس له جلد الأرقام (ага жолборстун терисин кийгизди). كان ضعيفا, فلما قوي لبس قوي لبس لهم جلد نمر (Алсыз болгондугуна байланыштуу ага жолборстун терисин кийгизди) أَظْلَمُ مِنْ حَيَّةٍ (с.с. заардуу жылаан), بين فكي الأسد (байна факкай ыасаа) (с.с. арстандын жаактарынын ортосунда катуу), ضربة ضرب غرائب الأبل (чоочун төөдөй сабоо), حية بسيع رؤوس (хайати бисабати рукуус), (с.с. жети баштуу ажыдаар), العقربة أخت الحية (с.с.

يضرب لمن يغضب غضبا لا ينتفق به, غضب الخيل على اللحم), *скортион жылаандын сиңдиси*), (ооздуктагы каардуу ат деп которулуп, каардуу адамга карата айтылган фразеологизм болуп эсептелинет).

4. 2.2.7. Кайдыгерлик, чечкинсиздик жана тоотпостукту туюндурган фразеологизмдер

Адамдагы кенебестик, тоотпоостук касиет-сапаттар «теңине албоо, менменсинүү, кекирейүү, бой көтөрүү» маанисинде келип, терс бааны, маанини билдирери белгилүү, бирок кайсы бир кырдаал, жагдайга жараша «чыдамкай, көтөрүмдүү, токтоолукту» туюндуруп, оң мааниге, боёкчого да ээ болушу толук ыктымал. Биз муну көркөм тексттин негизинде, контекст ичинде гана аныктап, тактай алабыз: Мисалы: **ит катары көрүү, итке ыргыткан сөөктөй кылуу, ит келдиби, куш келдиби дебөө,** (لا ناقة لي في هذا ولا جمل (لا خير لي فيه ولا شر, لا شأن لي, . *с.с., менин чабыла турган дагы саала турган дагы төөм жок, башкача айтканда, бул маселе мага жакшы дагы эмес жаман дагы эмес, бул маселе мен үчүн эмес.*

1. مثل النعامة لا . طارت عصافير رأسه (анын башынан чымчык учат, б.а., текебер . *страуска окишош же канаттуу эмес, же төө эмес*) ж.б. **ظير ولا جمل**

4. 3. Кыргыз жана араб тилдериндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү, адамдын жаш курагын туюндуруучу анималисттик фразеологизмдер

4. 3.1. Кыргыз жана араб тилдериндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү туюндуруучу анималисттик фразеологизмдер

Эки эл тең көчмөн турмушта жашап, мал баккандыктан, убакытты элдик өлчөөлөр, белгилүү бир жашоо образы менен аныкташкан. Мисалы: **Бээ саам-бээни** саагандын ортосундагы убакыт. Болжолдуу түрдө бир жарым, эки саатка барабар. **فواق ناقة** (*төө сааганча*) деп которулуп өтө кыска убакытты билдирет. Себеби, төөнү өтө аз ылдамдыкта саап бүтөөрү бигзе белгилүү.

Уй тилиндей кичирээк, анча чоң эмес көлөмдөгү нерсени билдирет. *Уй тилиндей* үч-төрт көчөнү эми эле тегеренип чыкпайбы? (М. Т.). *Уйдун бөйрөгүндөй* анча көп эмес, аз эле, кичинекей деген маанини билдирет: *Уйдун бөйрөгүндөй* болгон аз эл. *Куш тилиндей:* кичинекей, тырмактай, аз гана. *Куш тилиндей* бир нерсе тийген го колуна. ركب ذنب البعير (с.с., төөнүн куйругуна минүү., б.а. бир нерсенин эң аз бөлүгү). رفض أن يركب ذنب البعير, و طالب بجقه كاملا. (Ал төөнүн куйругун минип калуудан баш тартып толук укугун талап кылды). جناح (Жалгыз حصه نال الابن الوحيد من تركه أبيه. نصيب الأسد (арстандын үлүшү-эң чоң бөлүк). уулу арстандын энчисин атасынын мурасынан алган).

Чоң, көлөмдүү деген маанини билдирген **ат башындай** фразеологизми дагы кездешет: —Айланайын абышка, ырайым кылып мени бошот, азырынча муну ала тур, - деп **ат башындай алтын** берди (жомок), араб тилинде الأسد , (Жалгыз حصه نال الابن الوحيد من تركه أبيه. نصيب الأسد (арстандын үлүшү-эң чоң бөлүк). уулу арстандын энчисин атасынын мурасынан алган).

4.3.2. Жашоо, өмүр, өлүм жана жаш куракты туюндуруучу фразеологизмдер

Адамдын курагы кыргыз жана араб элдеринде калыптанган

чен-өлчөм туюму аркылуу өлчөнүп-ченелип, тил бирдиктеринде чагылдырылат. Алсак, наристенин жаш курагы анын чоңоюу мөөнөтүнө байланыштуу кыймыл-аракеттерин сыпаттаган чен-өлчөмгө баш ийсе, өспүрүм баланын жаш курагы адамдын акыл-ою, дене мүчөсүнө ж.б. салыштырмалуу түрдө берилет. Адамдын курагына байланыштуу чен-өлчөм түшүнүктөрү эки элде тең улуттук дүйнө таанымын туюндурат.

Адам баласынын курагына байланыштуу түшүнүктөрдөн элдин табият, жаратылышка жакын туюм-сезимдерин байкоого болот.

Мына ушул жагдайга карата адамдын жаш-курагын туюнткан фразеологизмдерди семантика-структуралык жактан кыргыз жана араб тилдеринде төмөнкүдөй бөлүштүрүп кароого болот.

Бул фразео-семантикалык топко, *балапан түгү түшө элек, эшек курту мурдунан түшө элек, сары ооз балапан, чил баш*, *الديك الفصيح في البيضة بيصيح*, *شبابه* (жумурткада чечен короз кыйкырат), *العصفور في كالفور* (жааш кездеги чымчыктай) *عصفور في يدك* (колуңдагы таранчы) *كالقطة الصغيرة* (кичинекей мышык) туюнтмаларын киргизебиз. Мындай типтеги фразеологизмдердин көбүнчөсүнүн денотаттык структурасы *балапан, козу (кыргыз тилиде), чымчык, мышык, куш (араб тилинде)* маанисиндеги сөздөрдөн куралгандыгын байкоого болот: *Сурма бетинен балапан түгү түшө элек, ак жуумал, уяң көз, бир мүнөздүү он беш жашар кыз* (Ш.Б.).

Убакыт өткөн сайын ал-күчтөн таюу, карып-картаюу ар бир адамга тиешелүү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мунун оң да, терс да жактары бар. Кыргыздын улуттук колоритине, менталитетине таандык болгон балпайган байбиче, ак сакалдуу чоң ата болуп, карылык доорун сүрүү, бактылуу карылыкка жетүү ар бир адамга эле буйруктуу эмес. Бул – бир; экинчиден, колуңан эч нерсе келбей, эч нерсеге жарабай, ал-күчтөн таюу, албетте бул жагымсыз, терс көрүнүш. Мына ушуга байланыштуу адамдын картайганын, ал-күчтөн тайганын туюнткан төмөнкүдөй фразеологизмдерди кездештиребиз: *эчкинин жашындай жашы калуу, карт бөрү, байлооч бүркүттөй*, *طار غرابه* (каргасы учуп кетти б.а., ал-күчтөн тайуу, картаюу), *لأنهم يزعمون أن (أعمر من الحية)* (с.с., мен жылаандан дагы улуумун), арабдар жылаандар бирөө өлтүрмөйүнчө өлбөйт деп божомолдошуп келет, ошондуктан аябай көп жашап карылыкка жеткендери мен жылаандан дагы улуумун деп айтышат.

استنوق الجمل (с.с., нар төө ингенге айланды) деп которулуп колуңан эч нерсе келбей, эч нерсеге жарабай, ал-күчтөн таюу маанисин билдирет. *عمره كعمر الجمل* (umruhu ka'umri al-jamal) – «анын жашы төөнүн жашына окшош» бул түрмөк адамдын узак жашоосун сүрөттөп, туруктуулукту жана чыдамкайлыкты билдирет.

أعمر من النسر (с.с. бүркүттөй узак өмүр), *عمر من النسر* (с.с. бүркүттүн жашы), бул дагы жогорудагы мисалдай эле бүркүттөр беш жүз жыл жашайт деген божомолдордун аркасында келип чыккан. *حياة ضب* (с.с. кескелдириктин жашоосу), *قيل أن الضب طویل العمر* (кескелдириктин өмүрү узун деп айтышкан).

КОРУТУНДУ

– Кыргыз жана араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин көпчүлүгү метафоралык-метонимиялык ык-амалдын негизинде жаралып, стилистикалык табияты, колдонулуш чөйрөсү боюнча оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилге таандык.

– Фразеологизмдерди түзүп турган компоненттеринин саны боюнча эки тилде тең эки, үч компоненттүү түрмөктөр басымдуулук кылат, т.а., эки компоненттүү фразеологиялык туюнтмалар (кырг.–84, араб – 65) - 149 болсо, үч компоненттүү тизмектердин саны (кырг.–87, араб–48) –135. төрт компоненттүү тизмектердин саны (кырг.– 14, араб– 11) – 25.

– Эки тилдеги формалык жана маанилик жактан, т.а., тилдеги мааниси, стилистикалык багыты, лексикалык составы, грамматикалык түзүлүшү боюнча бири-бирине шайкеш келип, толук эквиваленттүүлүктү түзгөн фразеологизмдер бар.

– Эки тилдеги (кыргыз жана араб) анималисттик фразеологизмдер сырткы турпаты жагынан дал келип, жарым-жартылай эквиваленттүүлүккө ээ, бул сыяктуу түрмөктөр эки тилде арбын учурайт.

– Кыргыз жана араб тилдеринде формалык жактан да, маанилик жактан да бири-бирине дал келбеген, бир гана тилде кездешкен эквивалентсиз фразеологизмдер да өтө арбын. Мындай дал келбечүүлүк эки элдин географиялык жашоо шарты, тектеш эмес тилдерден болгондугу, дүйнө тааным, маданий жана үрп-адат, каада-салт өзгөчөлүктөрү менен шартталат.

– Анималисттик фразеологизмдер – адам баласынын жашоосунда эң маанилүү роль ойноочу жан-жаныбарлар жөнүндөгү фразеологизмдер. Бул фразеологизмдер адамдын ички-сырткы касиет-сапатын, мүнөзүн, өз ара мамилесин билдирүүчү касиетке ээ болуп, адамдардын жашоо тиричилигинде көбүрөөк колдонулат, айрыкча адам мүнөзүн чагылдыруучу фразеологизмдер ойду курч, таасирдүү, образдуу кылып көрсөтө алат.

– Адамдын сырткы сапатын билдирүүчү фразеологиялык түрмөктөр, анын сырткы көрүнүшүн, кебете-кешпирин, тулку-боюнун түзүлүшүн, кийген кийимин ж.б.у.с. сырткы белгилерин туюндуруп, сандык жактан да, сапаттык жактан да ички сапатты билдирүүчү түрмөктөрдөн бир топ эле алсыздык кылат.

– Адамдын ички касиет-сапатын туюнткан фразеологизмдер – адамдын сыртынан сезип-туя албаган, көрө албаган анын жеке ички дүйнөсүнө гана таандык – акылдуулук, эмгекчилдик, адилеттик, баатырдык, чыдамкайлык, караниеттүүлүк, сарандык, ач көздүк, жалкоолук, мактанчаактык, арамзалык, коркоктук, оройлук ж.б. сапаттарын чагылдырып, мында адамдын терс касиет-сапатын билдирген фразеологиялык каражаттар, оң мүнөз, сапатты туюнткан фразеологизмдерден сандык жактан көптүгү, семантикалык табиятынын түрдүүлүгү, стилистикалык баалоочулук касиетинин молдугу, өтө образдуу жана таасирдүүлүгү менен айырмаланат.

– Кыргыз жана араб тилдериндеги убакыт-мезгилди, сан-өлчөмдү туюндурган туруктуу анималисттик сөз айкаштары арбын эле учурайт, алар кандайдыр бир көркөмдүк зарылдыктан эмес, турмуштук муктаждыктан, талаптан жаралган.

– Эки тилдеги фразеологизмдердин айрымдары убакыт-мезгилди, сан-өлчөмдү конкреттүү көрсөтүү менен элестүүлүк касиетке ээ болсо, айрымдары ээ эмес, бирок ажырагыс биримдикте колдонулуп, туруктуу сөз айкаштары катары жашайт.

– Кыргыз жана араб тилдериндеги убакыт-мезгилди, сан-өлчөмдү туюндурган туруктуу анималисттик сөз айкаштарынын ортосунда жалпылык да, ошондой эле айырмачылык да бар. Мындагы айырмачылык эки элдин жашоо ыңгайындагы, географиялык орун алуусундагы өзгөчөлүк менен шартталат.

Жыйынтыгында, бизди курчап турган жан-жаныбарлар дүйнөсүнө илик жүргүзүүдө, эки тилдеги жаныбарлар аркылуу жасалган 500 дөн ашуун (кырг. – 288, араб. – 268) фразеологизм бар экендиги маалым болду.

Эки элдин этномаданияты, географиялык шарты жана эки тилдин тектеш эмес тилдерден болгон себебинен кээ бир жаныбарлар бир гана тилде колдонулаарын байкадык *крокодил, павлин, медуза ж.б. (араб тилинде)*.

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Буудайбекова, Э. Ш. Кыргыз-араб тилдериндеги адамдын касиет-сапатын, мүнөзүн билдирүүчү анималисттик фразеологизмдер [Текст] / Э. Ш. Буудайбекова // Билим жана тарбия илимий педагогикалык журналы Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш Университети. –2018. –№ 1(26). –С. 28-32.

2. Буудайбекова, Э. Ш. Кыргыз жана араб тилдериндеги төөгө байланыштуу анималисттик фразеологизмдер [Текст] / Э. Ш. Буудайбекова //Билим жана тарбия илимий педагогикалык журналы Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш Университети. –2019. № 2 (29), – С.43-47.

3. Буудайбекова, Э. Ш. Кыргыз жана араб тилиндеги жылкы компонентине байланыштуу анималисттик фразеологизмдер [Текст] /Э. Ш. Буудайбекова // Вестник Исык-Кульский гос.ун-та им.К.Тыныстанова. –2023. –№ 54-2. – С. 109-118. <https://elibrary.ru/item.asp?id=60003863>.

4. Буудайбекова, Э. Ш. Кыргыз жана араб тилдериндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү билдирген анималисттик фразеологизмдер [Текст] / Э. Ш. Буудайбекова, Б. Ш. Усубалиев // ALATOO ACADEMIC STUDIES. Эл аралык Ала-Тоо университети. – 2023. –№ 3. – С. 296-307. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54881655>.

5. Буудайбекова, Э. Ш. Фразеологизмы кыргызского и арабского языков, передающие отрицательные качества человека [Текст]/ Э. Ш. Буудайбекова, А. Махмуд Исмаил, Е. Али Мохамед - Халаф // Бюллетень науки и практики. –2024.

–№ 1 т.10. – С. 454-459. <https://elibrary.ru/item.asp?id=59722192>

6. **Буудайбекова, Э. Ш. Араб тил илиминдеги фразеологизмдердин изилдениши** [Текст] / Э. Ш. Буудайбекова, Г. И. Абдылдаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –2024. –№ 10. – С. 52-57. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68646302>.

7. **Буудайбекова, Э. Ш. Соматические и анималистические фразеологии в модели имя существительное + имя существительное в кыргызском и арабском языках** [Текст] / Э. Ш. Буудайбекова, А. Т. Оторчиева // Бюллетень науки и практики. –2024. –№ 7 т.10. – С. 556-561. <https://elibrary.ru/item.asp?id=68483524>.

Буудайбекова Эльнура Шейшенбековнанын 10.02.20 – тектештирмелер тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн “Кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдердин семантика-структуралык табияты” аттуу темадагы диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: фразеологизм, анималисттик, компонент, структура, семантика, адам мүнөзү, кыргыз, араб, образдуулук, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк, маданият, салыштырма.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер, алардын семантика-структуралык табияты.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдер, алардын структуралык топтору менен топчолору; семантикалык түрлөрү, стилистикалык табияты.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдерди структуралык жана семантика-стилистикалык жактан өз ара салыштыра иликтеп, бул боюнча эки тилдеги жалпылык менен айырмачылыкты аныктоо.

Изилдөө методдору катары эмпирикалык (жыйноо, каттоо, которуу ж.б.) жана теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, компоненттик илик жүргүзүү, анализ ж.б.) методдор жана ык-амалдар пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары:

1. Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди салыштырып изилдөөнүн маанилүү ык-амалдары аныкталды;

2. Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди структуралык жактан алганда, алардын түгөйлөрүнө жана маанилерине карап, толук дал келгендер, жарым-жартылай дал келгендер жана дал келбегендер деп бөлүштүрүүгө болору көрсөтүлдү;

3. Эки тилде тең анималисттик фразеологизмдер, негизинен, сүйлөшүү жана көркөм стилде колдонулат; колдонулуу жигердүүлүгү жагынан көөнөрүүгө учурап, пассивге өтүп бараткан анималисттик фразеологизмдер эки тилде тең кездешери такталды;

4. Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдер адамдын ички-сырткы сыпат-сапатын, мүнөзүн билдирүүчү касиетке ээ, айрыкча адам мүнөзүн чагылдыруучу фразеологизмдер ойду курч, таасирдүү, образдуу кылып көрсөтө алат жана алар өз ичинен структуралык, семантикалык топторго бөлүнөт;

5. Адамдын оң сапатын туюндурган фразеологизмдерге салыштырмалуу терс сапатты билдирген фразеологизмдер эки тилде тең басымдуулук кылат.

6. Эки тилде материянын жашоо формасынын кызматын аткарган убакытты, мезгилди, сан-өлчөмдү билдирүүдө жан-жаныбарлар катышкан фразеологизмдер аркылуу абдан таасын бере алган сөз каражаттары орун алгандыгына күбө болдук.

Колдонуу чөйрөсү: иштеги материалдар, фактылар, илимий жалпылоолор кыргыз тилин эне тил катары да, бөтөн тил катары да үйрөнүүдө, араб тилин экинчи тил катары өздөштүрүүдө кеңири колдонулары анык. Муну менен катар кыргыз жана араб тилдеринин морфологиясы, стилистикасы, кеп маданияты кыргыз жана араб адабияты сыяктуу предметтерди өтүүдө пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Буудайбековой Эльнуры Шейшенбековны «Семантико-структурная природа анималистических фразеологизмов в кыргызском и арабском языках», представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительное, историко-типологическое языкознание

Ключевые слова: фразеологизм, анималистический, компонент, структура, семантика, характер человека, кыргыз, араб, образность, культура, эмоционально-экспрессивный, сравнительный.

Объект исследования – фразеологизмы в кыргызском и арабском языках, их семантико-структурная природа.

Предмет исследования – анималистические фразеологизмы в кыргызском и арабском языках, их структурные группы и подгруппы; семантические виды, стилистическая природа.

Цель исследования – осуществить сравнительный структурный и семантико-стилистический анализ анималистических фразеологизмов кыргызского и арабского языков, определить на этой основе общие черты и различия в двух языках.

Методы исследования: использованы эмпирические (сбор, регистрация, перевод и др.) и теоретические (описание, сравнение, обобщение, компонентный анализ и др.) методы и приёмы.

Основные результаты исследования:

1. Определены важные методы и способы сравнительного исследования анималистических фразеологизмов двух языков;

2. Со структурной стороны анималистических фразеологизмов двух языков показано, что их можно разделить, учитывая пары и значения, на полностью соответствующие друг другу, частично соответствующие и несоответствующие;

3. Анималистические фразеологизмы двух языков, в основном используются в речи и художественном стиле; результативность употребления падает ввиду устаревания смыслов, уходящие в пассив анималистические фразеологизмы есть в обоих языках;

4. Анималистические фразеологизмы в двух языках обладают свойством выражать внутренние и внешние качества и характер человека, особенно острыми и образными являются фразеологизмы, отображающие характер человека, они подразделяются на структурные и семантические группы;

5. В обоих языках над фразеологизмами, выражающими положительные качества людей, превалируют те, что выражают негативный смысл.

6. Выяснилось, что в обоих языках фразеологизмы с животными, выражающие время, несущие функцию формы жизни материи, количество, построены с участием очень точных и образных лексических средств.

Сфера использования: материалы работы, факты, научные обобщения могут широко использоваться при обучении кыргызскому языку, как родному, так и как второму, арабскому языку как второму. Вместе с тем, они могут привлекаться при обучении морфологии, стилистики, культуры речи кыргызского и арабского языков, кыргызской и арабской литературы.

RESUME

of the dissertation of Buudaibekova Elnura Sheishenbekovna "Semantic-structural nature of animalistic phraseological units in the Kyrgyz and Arabic languages", submitted for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.20 - comparative, historical and typological linguistics

Keywords: phraseological unit, animalistic, component, structure, semantics, human character, kyrgyz, arab, imagery, culture, emotional-expressive, comparative.

The object of the study is phraseological units in the kyrgyz and arabic languages, their semantic-structural nature.

The subject of the study is animalistic phraseological units in the kyrgyz and arabic languages, their structural groups and subgroups; semantic types, stylistic nature.

The purpose of the study is to carry out a comparative structural and semantic-stylistic analysis of animalistic phraseological units of the kyrgyz and arabic languages, to determine on this basis the common features and differences in the two languages.

Research methods: empirical (collection, registration, translation, etc.) and theoretical (description, comparison, generalization, component analysis, etc.) methods and techniques were used.

Main results of the study:

1. Important methods and ways of comparative study of animalistic phraseological units of the two languages were determined;

2. From the structural side of animalistic phraseological units of the two languages, it was shown that they can be divided, taking into account pairs and meanings, into fully corresponding, partially corresponding and inconsistent;

3. Animalistic phraseological units of the two languages are mainly used in speech and artistic style; the effectiveness of use falls due to the obsolescence of meanings, animalistic phraseological units that go into the passive are in both languages;

4. Animalistic phraseological units in both languages have the property of expressing the internal and external qualities and character of a person, phraseological units that reflect a person's character are especially sharp and figurative, they are divided into structural and semantic groups;

5. In both languages, phraseological units expressing positive qualities of people prevail over those that express a negative meaning.

6. It turned out that in both languages, phraseological units with animals expressing time, which carries the function of the form of life of matter, quantity, are built with the participation of very precise and figurative lexical means.

Scope of application: materials of the work, facts, scientific generalizations can be widely used in teaching the kyrgyz language, both native and as a second language, arabic as a second language. At the same time, they can be used in teaching morphology, stylistics, speech culture of the kyrgyz and arabic languages, ayrgyz and arabic literature.

Форматы 60x84 1/16. Офсеттик басуу.
Офсеттик кагаз. Көлөмү 1,5 б.т.
Нускасы 100.

Ж.И. «Сарыбаев Т.Т.»
Типографиясында басылды
720040, Бишкек ш., Манас к., 101.
+996 708 05 83 68